

פרק ד

תולדות תפילת שמונה עשרה

לפי המסורת של חכמינו, הבבלי (מגילה יז:) והירושלמי (ברכות ב ד) כאחד, נתקנה תפילת שמונה עשרה על ידי אנשי הכנסת הגדולה. אין זאת אומרת, כי התפילה כפי שהיא מונחת לפנינו היום, אכן נתחברה על ידי אותם מאה ועשרים איש. אין זה משתמע כלל מן הניסוח: "מאה עשרים וקנים, ובהם כמה נביאים, תיקנו שמונה עשרה ברכות על הסדר". לפי זה קבעו אנשי כנסת הגדולה את הסדר ואת התוכן של הברכות אבל לא קבעו את הניסוח בקפידה¹. הרי לפי רב (ברכות כט.) היה רשאי מי שאין התפילה שגורה על פיו לקצר כל ברכה, ונמסר כי מר שמואל חיבר לצורך זה תפילה קצרה – תפילת "הבינו" – הכוללת את תוכן כל תשע עשרה הברכות. מלבד זה היה מותר – ולעתים מחויב – להוסיף הוספות באמצע הברכות (ברכות כא. לד.). אם כן אין זה מן הנמנע שהחכמים עצמם הוסיפו קטעים לברכות שחיברו אנכ"ג, תוך שמירה על התוכן העיקרי וסדר הברכות². על

1 ראה דברי פרופ' ח"ד מנטל בספרו: 'אנשי כנסת הגדולה', (הוצ' דביר תשמ"ג, עמ' 68) שרוב החוקרים בזמננו מסכימים שהמטבע הראשונה של תפילת שמונה עשרה נשלמה כבר לפני שנת 200 לפנה"ס למרות שוייס פקפק בעדות חכמים על קדמות הנוסח, (ובעמ' 98 מאריך לסתור השערתו של וייס, מקורות נוספים מובאים בהערות עמ' 285. וכבר האריך בזה הלוי בדוה"ר ח"ג פל"ט ואילך, ומביא למשל מיומא פ"ז מ"א: "על שאר התפילה", דהיינו שהיה נוסח קבוע וידוע כבר בימי הבית, ומריש תענית שזמן הזכרת גשמים בברכת תחית המתים נקבע ע"פ זמני העליה לרגל). להמן, (מסות ומסעות, בהוצ' מוסד הרב קוק 1982 עמ' 170), מראה כי נוסח התחנון קרוב לנוסח הנמצא בקומראן מן המאה השנייה לספירה! וכן יש לזהות שם חלק מתפלת ר' יוחנן יומא פז: כמו"כ פנ"א מספר בן סירא מיוסד על סדר וענין י"ח ברכות התפילה, וכבר הוכיח פלוסר (להלן הערה 31) קדמותו מאזכור בחירת בני צדוק.

2 לפי הגמ' שם "שכחום וחזרום ויסדום" (מובא בהמשך הדברים להלן). אבל דבר נוהג ומחוייב ג' פעמים ביום א"א שישתכח, ואולי הכוונה שגם כשתקנו

כמה הוספות ושינויים אנו מוצאים במקורות המסורת הן ידיעות ברורות והן רמזים בלבד. אבל גם במקום שהמקורות אינם אומרים לנו דבר, מותר לנו, על יסוד ביקורת מדעית זהירה, לדבר על תוספות שנבעו ממאורעות היסטוריים מאוחרים יותר. התוצאה שנקבל היא, שרוב המאורעות ההיסטוריים החשובים, מאז ייסוד הבית השני ועד כמאה שנה אחרי חורבנו, שהיו להם השפעות משמעותיות על התפתחות חיי הרוח של עמנו, השאירו עקבות ברורים ופחות ברורים בתפילה. על אחת כמה וכמה יש להניח, שהמאורעות המכריעים מתקופת המחברים והמסדרים של התפילה המקורית השפיעו מאוד על התוכן והצורה.

כדי להתחיל את הבדיקה שלנו, נפנה מבטנו תחילה אל הברכה המתחילה "על הצדיקים ועל החסידים". ברכה זו נקראת בתוספתא (ברכות ג כה) "ברכת זקנים". כאן נשתמרה לנו ידיעה חשובה מתחילת תקופת בית שני. לפי מסורת המשנה, התלמוד והמדרש עמדה בתקופה ההיא אסיפה של מאה ועשרים זקנים בראש עם ישראל, אשר ניהלה את כל העניינים הדתיים והתרבותיים, וכנראה אף היתה בית הדין העליון של הארץ. הרי אלו אנשי כנסת הגדולה, שכבר הזכרנו למעלה. אולם, אף על פי שיש במקורות התלמודיים ידיעות רבות על הפעילות והמוסדות של רשות זו, הרי בתקופה החדשה רוב החוקרים הנוצריים, בעקבות המבקר ההולנדי המפורסם א. דורנן בספרו "Aver de mannen der groote Synagoge" (אמסטרדם 1876), מכחישים לחלוטין קיומה של אסיפה זו. הרעיון של כנסת גדולה, סובר דורנן, נוצר רק על ידי הסיפור על האסיפה הגדולה והחגיגת המתוארת בהרחבה בספר נחמיה (פרקים ח-י), שהתחייבה אחרי השיבה מן הגלות לקיום מצוות התורה. לאנשים שעמדו בראש הכנסת הזאת ניתן לראשונה השם "אנשי הכנסת הגדולה". לאחר מכן תיארו לעצמם אסיפה חד פעמית זו ככנסת קבועה וייחסו לה כמה מוסדות בעלי מקור בלתי ידוע³. כאסמכתא עיקרית לדעה זו של דורנן

לא היה הנוסח שלהם אלא דבר מובחר שהמדקדק יכול לאמרו, אבל לא חובה דוקא בנוסח זה ולכן נשתכח.

3 בהמשך ביסס דעה זו קונן (לייפציג 1894), לסתירתה של דעה זו והדומות לה, ראה: ח"ד מנטל אנשי כנסת הגדולה, עמ' 64 ואילך.

תנ"ך

משמשת העובדה – שאמנם לא החשיבו מספיק המבארים של המסורת התלמודית – שאין כל אזכור לכנסת זו לא במקרא, לא אצל יוסף בן מתתיהו, ולא בכל הכתובים האחרונים. לעומת זאת התעלמו המבקרים מן העובדה, כי אמנם לא נזכרה האסיפה בשם "כנסת גדולה" אבל העניין נזכר שוב ושוב במקורות חוץ תלמודיים בשם Gerusia, כלומר מועצת זקנים, סנט. לפי יוסף בן מתתיהו עמדה גם משך כל תקופת בית ראשון מועצת זקנים בראש העם. אפילו המלך לא היה רשאי לעשות דבר חשוב ללא אישור הכהן הגדול והמועצה הזאת (קדמוניות 4:8:17). רק אחרי מות יהושע נוצרה אנרכיה בישראל ולא בחרו מועצה (שם 5:2:7) עד 18 שנה לאחר מכן, כאשר הושב הסדר על כנו (שם 5:5:4) מושב מועצת הזקנים, יחד עם הכהן הגדול, היה בשילה (שם 5:11:12). במיוחד לאחר שיבת ציון מבבל מביע מחבר הספר יהודית את דעתו הברורה שהיתה זו מועצת זקנים תחת הכהן הגדול בראש עם ישראל. העם החוזר מן הגולה מקבל את ההוראות, "שקיבלו מאת הכהן הגדול ומועצת הזקנים של כל ישראל, שישבה בירושלים" ומקיים אותן (יהודית 4:3 ; 15:8).

העיר הנצורה בתיולא⁴ נזקקה להיתר מצד המועצה כדי שיותר לה לאכול את התרומות והמעשרות האצורים בתוכה (11:14). המועצה מופיעה גם בספר עזרא במסמך רשמי, במכתב הנציב טטורי אל המלך דריוש, כדי להודיע לו על התחלת בניית בית המקדש: "אֲדִין שְׁאַלְנָא לְשָׁבִיָּא אֱלֹף כְּנָמָא אֲמִרְנָא לָהֶם מִן שָׁם לָכֶם טַעַם בֵּיתָא דְנָה לְמִבְנֵיהּ וְאֲשִׁרְנָא דְנָה לְשִׁכְלָלָהּ: וְאֵף שְׁמֵהֶתָּהֶם שְׁאַלְנָא לָהֶם לְהוֹדְעוֹתָּהּ דִּי נִכְתָּב שָׁם גְּבָרִיָּא דִּי בְּרָאִשֵׁיהֶם" כאן נזכרים בפירוש "גְּבָרִיָּא דִּי בְּרָאִשֵׁיהֶם", כלומר מועצת הזקנים. המכתב המקורי של טטורי הכיל גם רשימת שמות חברי המועצה. מאחר שרשות זו נקראת בספר יהודית "מועצת הזקנים של כל ישראל", שבתרגום סורי הוא "סבא דכולא עמא דאיסריל", קוראת לה גם תפילת שמונה עשרה "זקני עמך בית ישראל" כך, והעובדה, שברכה זו נקראת

4 בספרים חיצוניים של פרנקל העתיק: בתול, הרטום העתיק: ביטולואה, כיום מקובל: בתוליה.

בתוספתא "ברכה של זקנים" מוכיחה בבירור שהתפללו יום יום לשלום הרשות המשפטית העליונה של ישראל.

בתקופה המאוחרת של השלטון היווני בארץ נקרא בית הדין העליון בירושלים "סנהדרין". שם יווני זה מופיע בתעודה ארמית מתקופת הבית השני, הנקראת "מגילת תענית" (פ' י') כשהוא מתורגם לארמית – "כנישתא", כלומר "כנסת" בעברית. ייתכן שבזמנו קראו גם לאסיפת הזקנים המוקדמת באותו שם. אך בכדי להבחין בינה ובין הסנהדרין המאוחר יותר, קראו לה "הכנסת הגדולה", כי גם במספר חבריה וגם בגדולתם בתורה היא עלתה על הסנהדרין המאוחר לה. (בתלמוד נדרש הכינוי "הגדולה" גם בצורה אגדית).

לפי המסופר בתלמוד ובמדרש הוכיחה הכנסת הראשונה את גדולתה במיוחד בכך, שהיא חזרה והנהיגה בתפילה את שלושת הכינויים של הקב"ה "הגדול הגבור והנורא" (יומא סט:) שמשם רבנו השתמש בהם (דברים י יז), אחרי שירמיה הנביא (לב יח) השמיט את הכינוי "הגדול"⁵, ודניאל (ט ד) השמיט את "הגבור". בתפילת אנשי הכנסת הגדולה המובאת בספר נחמיה שוב מכנים את הקב"ה בשלושת הכינויים שטבע משה רבנו "הגדול הגבור והנורא" (ט לב). אותם כינויים שיבצו אנשי הכנסת הגדולה גם בברכה הראשונה בתפילת העמידה. חז"ל אומרים (ברכות לג:), כי לא ניתן להביע שבחיו של הקב"ה עד גמירא, לכן אנו מרשים לעצמנו לומר רק שלושת הכינויים האלה שאמר משה רבנו. בכך ביטאו אנשי הכנסת הגדולה שני לקחים נשגבים: א. דווקא בכך מתגלה גדולתו של הקב"ה בצורה הנפלאה ביותר, שהוא כובש את כעסו ונותן ארך אפיים לרשעים, ב. נוראותיו של הקב"ה מתגלים בצורה הבולטת ביותר דווקא בכך, שעם

5 בגמ' שם הגירסה "אתא ירמיה... לא אמר נורא", אבל באמת אין לגירסה זו מובן, שהרי הדרשה שם היא "אמאי קרי להו אנשי כנסת הגדולה", ובהכרח שקשור הדבר גם ללשון גדולה, והדרשה היא אל תקרי גדולה אלא גדולה, (ובכת"י וטיקן 134 וכן ביהמ"ל 218 הגי': ירמיה לא אמר גיבור... דניאל לא אמר נורא..., וזו ודאי ט"ס כי ירמיה (לב יח) אמר "האל הגדול הגבור", ודניאל (ט ד) אמר "האל הגדול הנורא", וכן נחמיה א ה), ואולי 'הגדולה' היא כינוי כללי לשבחים כגון האמורים בפסוק לך ה' הגדולה והגבורה וכו'.

ישראל המוקף אויבים רבים כל כך המבקשים להשמידו, ממשיך להתקיים, כפי שאמרו (יומא שם):

^{אמר רב} "אמר רבי יהושע בן לוי: למה נקרא שמן אנשי כנסת הגדולה? — שהחזירו עטרה ליושנה. אתא משה אמר הא-ל הגדל הגבר והנורא, אתא ירמיה ואמר: נכרים מקרקרין בהיכלו, איה נוראותיו? לא אמר נורא. אתא דניאל, אמר: נכרים משתעבדים בבניו, איה גבורותיו? לא אמר גבור. אתו אינהו ואמרו: אדרבה, זו היא גבורת גבורתו שכוּבש את כעסו, שנותן ארך אפים לרשעים. ואלו הן נוראותיו — שאלמלא מוראו של הקדוש ברוך הוא היאך אומה אחת יכולה להתקיים בין האומות?".

עלינו ללמוד לקח מזה, שגם גבורתו של האדם אינה צריכה להתבטא בכוחו הפיסי אלא ביכולתו להתגבר על יצרו, כמאמר חז"ל (אבות ד א) "איזהו גיבור ^{טוית 1234567} — הכובש את יצרו" והם לומדים זאת מהפסוק במשלי (טז לג) "טוב ארך אפים מגבור ומושל ברוחו מלוכד עיר". ועוד, לא התופעות הנוראות המזדקרות לנגד העיניים הן המעוררות את יראת ה' ומקיימות אותה, אלא דווקא הפעילות השקטה והנסתרת של ההשגחה מגינה על עם ישראל בנסים, הנסתרים מעיני אדם.

הצורך בהזכרת תחית המתים

מלבד המאבק נגד האויבים הרבים עובדי האלילים מבחוץ, היה לשבי הגולה גם מאבק קשה עם השומרונים העוינים להם, אשר חיו בתוך שטח ישראל. עם תערובות זה, שהתגייר רק מפחד האריות, היה שונה במנהגיו ובאמונתו מעם ישראל עצמו במידה כזאת, שישראל היו חייבים להתגונן בכל כוחם מכל התחברות עם השומרונים. בכל זאת, ישראלים רבים, גם מבין השכבות הנכבדות ביותר, התחתנו עם השומרונים וכתרו עמהם ברית ידידות⁶. על כן היה צורך דחוף ביותר להרחיק את תורות השקר של השומרונים מן היהודים, ולהדגיש בכל החריפות וההקפדה את תורת האמת של ישראל. אולי זה מה שהניע את אנשי הכנסת הגדולה לשבץ בברכה השניה, "ברכת גבורות", את האמונה האמיתית על תחיית המתים.

אין ספק כי השומרונים הראשונים כפרו בתחיית המתים, אף שבזמן מאוחר יותר נמצא כפירה זו רק בכת הדוויטנית של השומרונים⁷. לא רק התלמוד מספר בפירוש על כפירה זו⁸ אלא היא ניכרת גם בזיוף טקסט של התורה אצל השומרונים. בתלמוד (סנהדרין צ:) אנו קוראים:

¹²³⁴⁵⁶⁷אוצר החכמה

"אמר רבי אליעזר ברבי יוסי: בדבר זה זייתי ספרי כותים, שהיו אומרים אין תחיית המתים מן התורה. אמרתי להן: זייתם תורתכם, ולא העליתם בידכם כלום. שאתם אומרים אין תחיית המתים מן התורה, הרי הוא אומר 'הִפְרֵת תִּפְרֵת הַנֶּפֶשׁ הִהוּא עֲוֹנָה בָּהּ'. הכרת תכרת — בעולם הזה, עונה בה לאימת? לאו לעולם הבא?"

אמנם במהדורות התלמוד שלנו כתוב "צדוקים"⁹, אבל שהקריאה הנכונה היא "כותים" מוכח לא רק מכל כתבי היד של התלמוד¹⁰, אלא גם מן ה"ספרי" במדבר¹¹. עכשיו, שמונח לפנינו הטקסט של החומש השומרוני, אין כבר ספק, באיזה זיוף האשים ר' אליעזר את השומרונים. הקטע מן הגמרא שהבאנו מוליך אותנו אל המקום הנכון. שם יש ויכוח בין רבן גמליאל ובין הצדוקים הכופרים גם כן בתחיית המתים, עד שהוא הביא להם ראיה מן הפסוק (דברים א ח) "אֲשֶׁר נִשְׁבַּע ה' לְאַבְרָהָם לְיִצְחָק וּלְיַעֲקֹב לֵאמֹר לְתֶת לָהֶם וּלְזֶרְעָם אֶחְרֵיהֶם" ממנו יוצא בפירוש, כי ה' מבטיח את הארץ לא רק לזרעם של האבות, אלא יחד אתם גם להם עצמם. אולם מאחר שהאבות לא היו עוד בחיים כאשר נכבשה ארץ כנען, לא יכולה הבטחה זו להתקיים אלא בתחיית המתים. כיצד עונים השומרונים להוכחה זו? — פשוט על ידי זיוף הטקסט: בשני המקומות

7 כיום מכונים "דוסתאים", הקבוצות שהתפצלו מהשומרונים בתקופה הביזנטית. ראה כרמי שומרון לקירכהיים עמ' 25.

8 הדבר מפורש גם במסכת כותים ב ח: "מאימתי מקבלין אותם, משיכפרו בהר גריזים, ויודו בירושלים, ובתחית המתים".

9 בדפוס וילנא: מינים.

10 כ"ה בכת"י מינכן, כת"י יד הרב הרצוג, ודפוס ברקו. וכן בסוטה לג: בדפוס וילנא — במאמר שבהערה הבאה.

11 ראה ספרי דברים נו, הנושא שם הוא זיוף אחר של הכותים (אלוני מורה - שכם), אבל האומר זהה, ונראה שהוא המשך המאמר.

שמופיע פסוק זה (א ח, יא ט) הם מחקו את המלה "להם" וכן את הוי"ו שבמלה "ולזרעם" כך שבחומש השומרוני הפסוק הוא "אֲשֶׁר נִשְׁבַּע ה' לְאַבְרָהָם לְאַבְרָהָם לְיִצְחָק וּלְיַעֲקֹב לָתֵת לְזֶרְעוֹ אֶחָדֵיהֶם". על כך אמר להם ר' אלעזר, שלא הועילו כלום, כי תחיית המתים משתמעת בבירור גם מן הפסוק ^{אוצר החכמה} 'הַכָּרַת תְּפִלַּת הַנֶּפֶשׁ הַהוּא עֲוֹנָה בָּהּ'. הכרת תכרת – בעולם הזה, עונה בה – לעולם הבא. כמה חשובה היתה לאנשי הכנסת הגדולה האמונה בתחיית המתים מוכיחה המשנה בסנהדרין, שעל פי עדות התלמוד (קד): נמסרה מפי אכנה"ג. שם נמנה ראשונה בין אלה שאין להם חלק לעולם הבא: "האומר אין תחיית מתים מן התורה". אין פלא אפוא, כי הכלילו עקרון אמונה זה בתפילה היומיומית כדי למחות ביתר שאת נגד הכפירה של השומרונים ולהחדיר עקרון זה היטב בלב כל יהודי.

ברכת מחיה המתים

קטע אחר בשמונה עשרה מוליך אותנו לתקופה מאוחרת יותר. הברכה המתחילה אצלנו "ולמלשינים אל תהי תקוה" ^{הירושלמי} והנקראת בספרי הפוסקים ¹² "ברכת המינים", נקראת בתוספתא (ברכות פ"ג הכ"ה) "ברכה של פרושים". נראה, כי במקום "פורשים" היתה הנוסחה בירושלמי "פושעים". לפי המשמעות אין הבדל בין שתי הנוסחאות, כי ה"פרושים" בתוספתא בוודאי אינם כמו במקומות אחרים – מתנגדי הצדוקים, אלא הפורשים מדרכי מסורת ישראל. באותה משמעות באה המלה גם בגמרא פסחים ע: ניתן לשער אפילו, כי במקום "פרושים" היה כתוב בתוספתא "פריצים" – כמו בדניאל יא יד: "וּבְנֵי פְרִיצֵי עֵמֶק יִנְשְׂאוּ לְהַעֲמִיד חֲזוֹן וְנִבְשָׁלוּ".

התוספתא שהבאנו פה חשובה במיוחד למחקר תפילת שמונה-עשרה: "כולל של מינים בשל פרושין ושל גרים בשל זקנים ושל דוד בבונה ירושלם. אם אמר אלו לעצמן ואילו לעצמן יצא". פירוש המשפטים השונים בתוספתא עוד יתבהר להלן. עכשיו נעסוק ב"פרושים".

מי היו "פרושים" אלה? – בוודאי לא המינים, הרי מזכירים אותם בפירוש לחוד. לפי תוספתא זו חיו הפרושים האלה בתקופה מוקדמת יותר

ובגללם הונהגה מזמן ברכה נוספת, שלתוכה שובצה התפילה נגד המינים. והנה בדניאל נקראים המתיוונים הידועים לשמצה "פושעים" (וּבְאַחֲרֵית מַלְכוּתָם פָּהָתָם הַפְּשָׁעִים (ח כג), או "פריצים" (יא יד), אלו אשר סטו מדרך התורה ונעשו המלשינים והבוגדים הגרועים ביותר. היה זה בתקופת שלטון היוונים-הסורים, כאשר יהודים רבים נכבדים ובעלי השפעה פנו עורף ליהדות כדי להתייוון ולהתבולל בתרבות יוון. ההשחתה התפשטה כמגיפה ולשווא עמלו "קהל החסידים" – כפי שהם נקראים בספר מכבים ב מב – להיאבק בהם. כמו בכל הזמנים, נשארו המוני העם אדישים ופושרים. אותם פרושים נתנו לנאמני הדת ומסורת האבות לחיות את חייהם במנוחה עד שעלה לשלטון ^{אוצר החכמה} אנטיוכוס אפיפנס והדברים הגיעו למשבר. הכהנים הגדולים יוחנן ומנלאוס התנשאו בעזות פנים על תורת ה' ועל מנהגי ישראל. כאשר שלחה פעם אסיפת הזקנים שלושה זקנים אל המלך כדי להגיש תלונה נגד מנלאוס, הם הוצאו להורג (מכבים ב, ד מד). ירושלים נכבשה ונהרסה ונשדדה, נערך ^{מסע} מרחץ דמים בין החסידים, וכנסת הזקנים פוזרה. בט"ו בכסלו שנת 167 לפה"ס הועמד "שיקוץ משומם" על המזבח. חכמים וזקנים התאבלו ולבשו שק, ואז התחילה מלחמת הגבורה של המכבים אשר טיהרה וזיככה את הארץ ואת העם. אנו רואים, כי המתיוונים הביאו על עם ישראל אסון גדול יותר אף מן המינים בתקופה מאוחרת יותר, והיה זה מפתיע מאוד, אילו ראו החכמים את פעילותם בשקט ללא כל תגובה מצידם.

לכן, אם התוספתא מוסרת לנו על ברכה ישנה של פרושים (או פריצים או פושעים), הרי מסתבר מאוד, כי היתה זו תפילה שנתקנה נגד המתיוונים ההם. כבר ידוע לרבים, כי הנוסח המופיע עכשיו בסידורי התפילה "ולמלשינים אל תהי תקוה" נוצר עקב הצנזורה הנוצרית או צנזורה עצמית. כתבי היד הישנים, כמו גם כל התעודות הישנות האחרות, מכירים רק את הנוסח "ולמשומדים אל תהי תקוה". "משומד" פירושו מאז ומתמיד מי שניתק עצמו מן הדת היהודית. המונח נגזר מהשרש "שמד" (לחתוך, לנתק), "שמט" (להפריד), ו"שמת" (לנדות). לדעת רמב"ן (על הפסוק המובא בסמוך) הוא נגזר מ"אשתמד" שהיא צורה מקוצרת של "אשתמודע" בעברית: התנכר (לאלוקי ישראל); מכאן "כָּל בֶּן נֶכֶר" (שמות יב מג) מתורגם באונקלוס "כל בר ישראל דאשתמד". לראשונה משמש הביטוי

אשתמד ביחס למתייוונים, השוה סוף תוספתא סוכה "מעשה במרים בת בלגה שנשתמדה ונישאת לסרדיוט אחד ממלכי יונים" וכו'. לכן התפללו: ולמשומדים אל תהי תקוה. תקוותם של המשומדים היתה להסיט את עם ישראל בהדרגה מאמונת אבותיהם ולהפנותם אל היוונות. אחרי שנוצחו המתיוונים במלחמת הגבורה של המכבים ונעלמו מזירת ההיסטוריה הפסיקו לומר את ברכת המשומדים ורק אחרי חורבן בית שני תחת נשיאות רבן גמליאל השני היא הונהגה שוב בשילוב עם ברכת המינים.

לפי הנחה זו מסתברת לנו יפה ברייתא מעוררת תשומת לב בברכות כח: "תנו רבנן, שמעון הפקולי הסדיר שמונה עשרה ברכות לפני רבן גמליאל על הסדר ביבנה. אמר להם רבן גמליאל לחכמים: כלום יש אדם שיודע לתקן ברכת המינים? עמד שמואל הקטן ותקנה".

קשה להבין את שאלתו של רבן גמליאל. אם הוא ביקש להתקין תפילה חדשה נגד המינים, הלא היה יכול לחבר אותה בעצמו ולהציע אותה לפני חבריו, שיכריעו אם לקבל או לדחות אותה. למה הוא שאל: "כלום יש אדם שיודע לתקן ברכת המינים?" אבל לפי דברינו לעיל ביקש רבן גמליאל להרחיב את התפילה הישנה נגד המשומדים, שצורתה כבר נשכחה, לברכה נגד המינים ולהנהיג אותה מחדש. לכן הוא שאל, אם יש עוד מי מהחכמים הזוכר את הברכה כלשונה ומסוגל לחבר את הברכה נגד המינים, אויבי האמונה החדשים. שמואל הקטן היה היחיד, ששמר בקפידה על המסורת הישנה. חבריו אמנם ידעו שהיתה קיימת ברכה כזאת, אבל שכחו כבר את נוסחה. יתר על כן, גם נוסח הברכות האחרות כבר לא היה שגור על פיהם ושמעון הפקולי היה זה שהתקין מחדש את תפילת שמונה עשרה. לכן אומרת הגמרא (מגילה יח.) "שכחום וחזרו וסדרום/ויסדום". (אמנם נראה כי המלים הנ"ל הן הערת שוליים, כי הן חסרות בכתבי היד¹³, אבל בכל זאת צריך להבין את תקנת שמעון הפקולי ברוח זו. ראה שיטה מקובצת ברכות כח:).

13 נמצא בכת"י מינכן 140, וחסר בכת"י וטיקן 134 ובכת"י גטינגן וכת"י קולומביה וכת"י Rab.

ברכת השיבה שופטינו

גם התקופה הסוערת מאוד של המאבקים בין הפרושים והצדוקים השאירה כנראה את עקבותיה בתפילת שמונה עשרה, ובצורה הבולטת ביותר לפי דעתי בברכה הפותחת "השיבה שופטינו כבראשונה". בתפילת "הבינונו". שהיא כנראה עתיקה מאוד, והכוללת קיצור כל הברכות האמצעיות של שמונה עשרה, ואשר לדעת מר שמואל (ברכות כט.) כבר מוזכרת על ידי התנא ר' יהושע (בערך 120 לפה"ס)¹⁴, נמסר תוכן הברכה "השיבה" במלים "והתועים על דעתך יישפטו". לפי נוסח זה יש להבין אותו "אלה הסוטים מרצונך (מהדרך הטובה) יישפטו". לפי תפישה זו, המובאת גם ברש"י, היתה תפילת "השיבה שופטינו" מכוונת נגד המפיצים תורות שקר. רש"י ומחבר הלכות גדולות (מובא בבית יוסף אורח חיים קי) אמנם מכריעים לטובת הנוסח האחר "התועים על דעתך ישפטו" מה שגם נראה נכון יותר על פי הנוסח הקיים היום לפנינו "השיבה שופטינו". אבל רק "נראה", כי באמת יש טעמים חזקים מאוד לטובת המקוריות של הנוסח הראשון "והתועים על דעתך יישפטו". ראשית כל, מעורר הנוסח את החשד שהוא נוצר על ידי התאמה לנוסח שלפנינו "השיבה שופטינו". שנית, התעודות המהימנות ביותר מעידות על נכונות התוכן של הנוסח הראשון. הירושלמי ברכות ו: גורס "ותועים עליך לשפוט", אם כן לפי זה מכוונת התפילה נגד חסידי תורות שקר. הבבלי מגילה יז: מבאר את סדר הברכות בשמונה עשרה. שם מנמקים את סמיכות הברכות "תקע בשופר גדול" ו"השיבה שופטינו" בכך ש"כיון שנתקבצו הגלויות נעשה דין ברשעים". הרי כאן לפנינו ברור ומפורש, שברכת "השיבה" מכילה את הבקשה שהרשעים או התועים יישפטו כראוי. אם נוסיף שמחבר "ברכי יוסף" מביא (באו"ח קי) כי בכתב יד של רבי ישעיה טראני (רי"ט) נוסח הבינונו הוא "והטועים בדתך תשפוט", הרי לא נשאר ספק שברכת "השיבה שופטינו" היתה מכוונת פעם נגד הכופרים שבצדק מכנים אותם "טועים בדתך", ולא היו אלה אלא הצדוקים, שלפי המסופר הן בתלמוד והן אצל יוסף בן מתתיהו דחו לחלוטין את התורה שבעל פה וייחסו תוקף רק לכתבי הקודש הכתובים. הצדוקים היו העשירים ובעלי השררה, שאמנם לא בגדו במולדתם כמו

14 ר' יהושע נפטר באיזור 100 לספירה, ובודאי לא לפני הספירה.

המתיוונים, אלא ביקשו רק ליהנות במולדתם מן העושר שלהם בנוחיות המירבית, והיו מוכנים ברצון רב לסלק את הגבלות הדת היהודית כמכשולים בלתי נוחים.

אבל מאחר שלא ניתן היה לתאר מדינה יהודית ללא תורת ישראל, לפחות בתקופה ההיא, רצו הצדוקים לנער מעל עצמם לפחות אותם כבלים, שמטילה עליהם תורה שבעל פה.

כשם שהמלך ירבעם מאס מטעמים פוליטיים במקדש שהיה שוכן בממלכת יהודה וייסד שני מקדשים חדשים, ומצא לו עד מהרה כהנים שפעלו במקדשים אלה ומן הסתם גם הצדיקו את קיומם לפי התורה, כך אירע אצל הצדוקים העשירים ובעלי ההשפעה. אורח החיים הלא יהודי שהם בחרו להם מתוך נוחיות ונהנתנות מצאה לה עד מהרה גם רבנים, שהציבו תיאוריה מתאימה לפרקטיקה הנוחה. צדוק ובייתוס ותלמידיהם טעו בהבנת מאמר של רבם אנטיגנוס איש סוכו – או בכוונה סילפו את פירושו – כאילו הוא מעמיד בשאלה את שכר המצוות. הם לא כפרו רק בשכר ועונש לאחר המוות ובתחיית המתים, אלא אף לימדו, כי אושר ואסון אינם באים מה' אלא הם תוצאה של חכמה, או לחילופין חוסר זהירות של האדם עצמו. רבנים אלה התחשבו בפרקטיקה הדתית רק במצוות הכתובות בתורה שבכתב, ולא הכירו בתורה שבעל פה ובפרשנות המסורה של התורה. מלבד חיי הנוחיות הם הרוויחו גם זאת, שלא היו זקוקים עוד לישיבה של שנים רבות לרגלי החכמים הפרושים, כדי ללמוד את מסורת האבות. הם אמרו (קידושין סו.) "תורה כרוכה ומונחת בקרן זוית, כל הרוצה ללמוד יבוא וילמד" וימצא בה מבוקשו. ברכת "השיבה שופטינו" היתה מכוונת בעיקר נגד תורת השקר הזאת.

אבל אם באמת אין בברכת "השיבה שופטינו" שלפנינו דבר שלפי תוכנו תואם או קרוב ל"נעשה דין ברשעים" או "הטועים בדתך תשפוט", יש להניח, שרק בתקופה מאוחרת יותר, אחרי חורבן בית המקדש, כאשר רבן גמליאל התקין את ברכת המינים, הוסרה התפילה נגד הרשעים מתוך "השיבה שופטינו" ושובצה התפילה הבאה. אולי זוהי כוונת ברייתא אחת בירושלמי (ברכות ב ד, לפי להמן) במלים "כולל של זדים (מתיוונים)

ושל רשעים (צדוקים) במכניע זדים". אחרי הנהגת ברכת המינים קיבלה גם תפילת "הביננו" תוספת מתאימה במלים "ועל הרשעים תניף ירך". אבל מאחר שמשפט זה אומר אותו דבר כמו הקודם לו "והתועים על דעתך יישפטו", שונה משפט אחרון זה על ידי אחדים ל"והתועים על דעתך יישפטו" (כמו הפירוש השני של רש"י וזה"ג). אבל למזלנו נשתמר גם הנוסח המקורי.

דברי חז"ל

תוכן הברכה "השיבה שופטינו" לפני חורבן בית המקדש היה בערך זה: "השיבה שופטינו כבראשונה ויועצינו כבתחילה ואלה התועים בדתך על דעתך יישפטו". תפילה זו מניחה קיום תנאים מסויימים, כפי שאנו לומדים למעשה גם ממקורות נאמנים אחרים.

אוצר החכמה

הארס של תורת הכפירה של הצדוקים חדר גם ללבו של מלך המכבים יוחנן הורקנוס. מלך מאושר זה, שנזכר לשבח גם במשנה תחת השם "יוחנן כהן גדול" כמתקן תקנות מצוינות¹⁵, הפך לאחר מכן צדוקי פושע. בסוף ימי שלטונו הוא ניצל הזדמנות כדי לעבור בפומבי לצדוקים ולהכריז מלחמה נגד הפרושים. ההלכות המסורתיות בוטלו, ועל שמירתן הוטלו עונשים (קדמוניות היהודים 10:13). המצב נעשה גרוע עוד יותר תחת שלטונו של יורשו אלכסנדר ינאי, שהיה אויב מושבע של הפרושים. לאט לאט נדחו הפרושים ממשרות הדיינות, וכל חברי הסנהדרין היו צדוקים (מגילת תענית י). הסנהדרין הצדוקי שלל לגמרי את ההלכות המסורות של הפרושים וחיבר ספר הלכות חדש שנקרא "ספר גזירות", כדי להשלים את דברי התורה שלא ניתנו כבר להבנה אחרי סילוק פירושי המסורת (שם 4). העם נאנח תחת עול השופטים הצדוקים האכזריים וחסרי ההתחשבות. עד כמה ידועים לשמצה היו שופטים אלה מגלה לנו ספר חיצוני מאותה תקופה "ספרנה ודרוזיאל" (מגזין 1877, 157)¹⁶ הנותן לנו דוגמה נוראה של חוסר המוסר של השופטים האלה. מי שהוא אחר מאותה תקופה, מחבר מזמור, שנשמר ביוונית בספר חיצוני "דקלי

15 ראה סוטה מז. בדבר תקנותיו.

16 הכוונה כנראה לספר שושנה.

שלמה" 17 מתאר את השופטים הצדוקים במלים אלה: "צבועים, למה תשבו בסנהדרין, הרי לבכם רחוק מן ה' ואתם מכעיסים את אלוקי ישראל! אתם שופטים בגזר דין קשה את האשמים בדין, ומוכנים לשלוח יד בנשפטים כאילו בשקידה דתית, שעה שאתם עצמכם מסובכים בכל מיני עבירה ובהפקרות מוסרית. עיניכם עוקבות אחרי כל אישה ללא הבדל ושפתותיכם משקרות גם בשבועתכם. השמד ה' את אלה החיים בצביעות עם החסידים, ילך גופם לאבדון, ויכלו ימיהם בעוני". (ולהויזן, פרושים וצדוקים 144 וא').

כאשר זה היה מצב העניינים במעמד השופטים, היה מובן ומתאים להתפלל שישב ה' שופטינו כבראשונה ויעניש את מפיצי תורת השקר.

תפילה זו נענתה אחרי מות המלך אלכסנדר ינאי, תחת שלטונה של אשתו שלומציון אלכסנדרה, שהיתה אחותו של שמעון בן שטח. מלכה צדקנית זו ואחיה שמעון בן שטח החזירו את עטרת התורה אל יושנה. הפרושים הוחזרו אל הסנהדרין ומשפט חמור נעשה בצדוקים, כמסופר (קדמוניות היהודים 2: 16: 13): "תקופת שמעון בן שטח ושלומציון המלכה היתה אחת התקופות המאושרות ביותר בדברי ימי ישראל, ועוד זמן רב אחריה זכרו אותה לטובה". לצד המנוחה מאויבים מבחוץ והשלום בתוך המדינה נלווה אל שלטון חוק התורה שגשוג כללי של העם ופוריות יוצאת מן הכלל של הארץ. הספרא (בחוקותי א) 18 מספר: "ונתתי גשמיכם בעתם — בלילי שבתות. בימי שמעון בן שטח ובימי שלומציון גשמים יורדים מלילי שבת ללילי שבת, עד שנעשו חטים ככליות ושעורים כגרעיני זיתים, ועדשים כדינרי זהב, וצררו מהם חכמים והניחום לדורות הבאים להודיע כמה חטא גורם, לקיים מה שנאמר (ישעיה נט ב) כִּי אִם עֲוֹנֵיכֶם הָיוּ מְבַדְּלִים בֵּינְכֶם לְבֵין אֱלֹקֵיכֶם וְחַטְאוֹתֵיכֶם הִסְתִּירוּ פָנִים מִפְּנֵי מִשְׁמוֹעַ".

17 הכוונה למזמורי שלמה (psalm), ולא לדקל (palm). הציטוט מתוך פרק ד' במזמורי שלמה, בתרגומים החדשים לא מוזכר במפורש שמדובר על יושבים בסנהדרין (אלא: "בסוד חסידים"), ולא שמדובר על צדוקים, וכנראה ולהויזן פירש את הדברים על פי דרכו.

18 נמצא גם בתענית כג. ושם למדו מפסוק אחר.

אותה תפילה שנתקנה בימי צרה להשיב משפט למקומו שיכפה את הפושעים לשוב ולשמוע בקול התורה, נשארה קיימת גם באותה תקופה מבורכת, כי לא ידעו כמה זמן יימשך המצב הנוכחי¹⁹. ובאמת לא נמשכה תקופה זו של שלטון החוק זמן רב. שלומציון נפטרה אחרי תקופת שלטון של תשע שנים, ואז התחילה תקופת מלחמת הדמים בין בניה הורקנוס ואריסטובלוס, שכתוצאה ממנה באה הארץ תחת עול רומי והופקרה בידי העריץ הורדוס, שתחת שלטונו היו גם תלונות קשות נגד מערכת המשפט²⁰, ובגוגועים רבים התפללו "ומלוך עלינו אתה ה' לבדך".

ברכת על הצדיקים

אָרְחֵי תְּרֵינִי

נראה, כי שיטת הרדיפות שאלכסנדר ינאי הפעיל נגד הפרושים גרמה להוספה אחרת לתפילת שמונה עשרה. בהתמרמרותו על הפרושים הבלתי נכנעים בפניו, הוא ציווה לרצוח חלק גדול מהם, והשאיר ברחו לארצות השכנות של עובדי האלילים. אבל שם הם נתקפו על ידי התושבים, ורק בנסים נפלאים – שאת פרטיהם איננו יודעים עוד – ניצלו מאבדן גמור.

יום י"ז באדר, אשר בו ניצלו חכמי התורה שברחו מפני אלכסנדר, נזכר בין ימי הזיכרון השמחים במגילת תענית במלים: "קמו עממיא על פליטת ספריא במדינת בלקוס ובית זבדאי". בתעודה ארמית עתיקה זו נקראים החכמים הניצולים "פליטת ספריא". הביטוי "פליטת" מעורר פליאה, כי

19 המבנה הכללי של י"ח ברכות נתקן ע"י אנשי כנסת הגדולה, כדלעיל, ולכן אין הנושא אם לבטל את הברכה על המשפט, אלא הנוסח של "השיבה שופטינו", ממנו משתמע שיש פגם בשופטים בני הדור. ועל כך יש לומר, שהברכה מתפרשת גם באופן כללי, לחזור לתיקון השלם, ששופטי העם יהיו בחינת משה רבינו יהושע ופנחס, ואין זה משום שלא ידעו כמה זמן תימשך ממשלת הפרושים.

20 לא רק "היו תלונות על מערכת המשפט", אלא הורדוס אף הוציא להורג את הסנהדרין, כמסופר בב"ב ג: דקטיל לכולהו רבנן. והוא משום שהסנהדרין דנהו למוות קודם שהומלך, על הריגת חזקיה הגלילי (קדמוניות היהודים 5: 9: 15). וגידל את שמאי שאמר לאותה סנהדרין "יבא בעל מחשבות ויפרע מכס", ובב"ב שם אמרי' שהשאייר רק את בבא בן בוטא, אפשר משום שהיה מתלמידי בית שמאי (ביצה כ.). ובסנהדרין יט: מסופר כעין זה על עבדי דינאי מלכא ושמעיה, וצ"ע.

בארמית היינו מצפים ל"שיזבתא" או "שיזבת". לכן מתקבל על הדעת, כי המונח "פליטת סופרים" כבר שימש תקופה ארוכה לציון שארית הפליטה של החכמים עד שנתקיים כלשונו גם בתעודות ארמיות. דבר דומה אנו מוצאים בביטויים "פסחא" ו"עצרתא" לפסח ושבועות. אבל גם ייתכן, כי "פליטת סופרים" נלקח מן התפילה היומיומית. כי אחרי שהפרושים²¹ הורחקו מן הסנהדרין ו"פליטת סופרים" תפשו את מקומם, הכניסו אולי לתפילת הקבע על זקני הדיינים (ברכה של זקנים) את "פליטת הסופרים", שהפכו את הסנהדרין לבית דין תורני, כי מצאו אותם ראויים לאזכור מיוחד. כך נכנס המונח השגור בפי העם מן התפילה גם אל מגילת תענית.

אותה ברכה עבור הזקנים ופליטת הסופרים קיבלה – אולי רק סמוך לפני חורבן הבית – עוד תוספת במלים "ועל גרי הצדק". אותה תוספת שהבאנו למעלה אומרת "וכלל של גרים בשל זקנים", וזה מלמד אותנו, שהברכה שנתקנה במקורה עבור הזקנים הורחבה על ידי התוספת "ועל גרי הצדק"²². זה שוב מוליך אותנו לתקופה, אשר היתה הרת-תוצאות קשות להיסטוריה היהודית אבל באותו זמן הציגה סימן אלוקי על ייעוד עם ישראל הנבחר. כדאי המאמץ להקדיש לנושא זה עיון מדויק, גם אם זה יחייב אותנו לסטות מן הנושא.

אחת התופעות המפתיעות והמוזרות ביותר בהיסטוריה היהודית בתקופת בית שני היא הפצת הדת היהודית בין עובדי האלילים למרות השנאה ולמרות הבוז שבהם התייחס העולם היווני-הרומאי כלפי היהדות. כמעט בכל הערים ההלניסטיות התייחסו אל היהודים בעוינות. הרשויות עשו ניסיונות חוזרים ונשנים להפריע להם בקיום מצוות הדת שלהם ורק בהתערבות המעצמה הרומאית סוכלו הניסיונות האלה. אבל הדעות המבוטאות בספרות היוונית והרומאית ביטאו רובן ככולן יחס של זלזול ושנאה.

21 צ"ל: שהצדוקים.

22 אין ראיה גמורה שמדובר בתוספת מאוחרת, כי ס"ס הברכה נקראת ע"ש הנושא העיקרי שלה. כמו "וכלל גבורות גשמים בתחית המתים", שאפשר שכך נתקן מעיקרא, שתחית המתים הנושא העיקרי, וגשמים שייכים לזה.

הבדיות המגוחכות והטיפשיות ביותר הומצאו על ידי מושכים בעט על מוצאם, על דתם ועל מנהגייהם של היהודים ואף סופרים רציניים חזרו על הבדיות האלה כאילו האמינו בהן. אמרו על היהודים שמוצאם הוא ממצורעים שגורשו על ידי מלך מצרים מארצו אל המדבר. אמרו עליהם, כי הם נותנים כבוד אלוהי לראש חמור, כי עדר של חמורי בר הולך אותם במדבר אל מעין עשיר במים. היהודים נשבעו שבועה לשנוא את כל הזרים. מדי שנה הם מקריבים לאלוהיהם קרבן של איש יווני. בדיות כאלה ודומות נפוצו בכל הממלכה הרומאית, ולא רק המון העם אלא גם המלומדים נתנו בהן אימון. יוסף בן מתתיהו כתב הגנה נגד האשמות השווא והבדיות האלה בשם "על קדמות עם ישראל: תשובה לאפיון". אפיון היו מומחה לדקדוק באלכסנדריה, שהמציא והפיץ כל מיני השמצות פרועות נגד היהודים ונגד היהדות. את דבריו ואת דברי משמיצים אחרים ביטל יוסף בן מתתיהו.

אם למרות האווירה האנטי-יהודית באו המוני עובדי אלילים להתגייר²³, ולא דווקא הבורים אלא המלומדים והנכבדים, הרי זה מוכיח את כוח האמת האיתנה על רוח בני האדם, וכיצד האמת מפלסת לה נתיב למרות האויבים העצומים ביותר העומדים לה למכשול בדרך. אכן זוהי נחמת-מה לכל מי שסובל למען אמת מנוכרת, ונלחם עבורה.

אם אנו מתפללים יום יום תפילה מיוחדת עבור גרי הצדק ומתבוננים בתקופה, בה נוצרה תפילה זו, הרי אנו חייבים ללמוד עוד פרטים על "גרי צדק" אלה. זה יחזק עוד את האמונה שאנו מביעים בתפילת "על כן נקווה לך".

בנוסף על בית המלוכה מחדייב²⁴, אנו שומעים עוד על הרבה גרים מפורסמים מבין עובדי האלילים, שצברו לעצמם זכויות על פעלם למען יהודים ויהדות. לכן אין זה מפליא, כי הוסיפו קטע מיוחד בתפילה עבור

23 על תופעת ההתגיירות בימי הבית השני, ראה: א.ש. הרשברג, תנועת ההתגיירות הגדולה בתקופת הבית השני, התקופה תמוז תרפ"א. ע"פ הערכות שונות היהודים הגיעו לקרוב ל-10% מהאימפריה הרומית.

24 הילני המלכה, ובנה מונבז המלך, שהיו מלכים בחדייב, התגיירו ועלו לארץ ישראל. מוזכרים במשנה יומא ג י. ובגמרא בהרבה מקומות.

אלה שהצטרפו לבית יעקב ולאוקי ישראל תוך קרבנות גדולים, ומצאו לנכון להזכיר אותם יחד עם היהודים הבולטים ביותר – הזקנים והסופרים.

ברכות ירושלים ורצה

חורבן ירושלים גם כן הביא לכמה שינויים בתפילת שמונה עשרה. ברכת "ולירושלים עירך" אולי נוספה מחדש רק אז. על כל פנים לא היתה יכולה ברכה זו להיות חלק מן התפילה בצורתה הנוכחית בזמן שבית המקדש היה קיים, ואין אנו יודעים על מציאות צורה שונה מהותית של ברכה זו בשום מקום²⁵.

ברכת "רצה" הנושאת את השם "ברכת עבודה" (ברכות כט:) לא הסתיימה בתקופת בית המקדש כמו עכשיו במלים "ותחזינה עינינו... המחזיר שכינתו" אלא במלים "שאותך לבדך ביראה נעבוד", כפי שמובא בילקוט שמעוני (ש"א רמז פ, ובירו' סוטה ז' ו'). גם המלים "והשב את העבודה לדביר ביתך" הן תוספת של אחר החורבן. בכלל קל להכיר בברכה זו את ההבדל בין חלקיה, שחלק מתאים רק לתקופת המקדש, וחלק – רק לאחר החורבן. ברכת העבודה נאמרה במקדש כל יום בשעת הקרבת קרבן התמיד כפי שנאמר במשנה (תמיד ה ז). נוסח הברכה היה אז, לפי מפרשי המשנה: "רצה ה' אלקינו עבודת עמך ישראל ותפלתם תקבל ברצון, בא"י שאותך לבדך ביראה נעבוד". גם ביום הכיפורים התפלל הכהן הגדול את ברכת העבודה בבית המקדש (משנה יומא ז ז). לפי רש"י נוסח הברכה הזאת היה: "רצה בעמך ישראל ותרצה העבודה בדביר ביתך, בא"י שאותך לבדך ביראה נעבוד". (השוה עוד ויקרא רבה ז).

אם חורבן ירושלים שם קץ נורא לקיום הפוליטי של ישראל כמדינה, הרי איים פיצול הכתות ששלט בישראל באותה תקופה להרוס את הדת היהודית לגמרי. הכתות השונות, שונאות היהדות, שלפי עדותו של אב

25 אמנם, חלק מן הברכה הוא "וכסא דוד עבדך מהרה לתוכה תכין", מה שלא התקיים בימי הבית השני, וגם "ותשכון בתוכה", היה חסר במידה מסויימת שכן הארון נעדר. אמנם בתוספתא שמביא רד"צ לעיל נאמר "כולל של דוד בשל ירושלים", ונראה שירושלים היתה עיקר נושא הברכה, וראה לעיל הערה 22, יתכן שהנושא היתה שמירת ירושלים.

הכנסייה הירונימוס לא היו יהודים ולא נוצרים, כי רצו להיות גם זה וגם זה, היו סכנה גדולה יותר ליהדות מאשר האויבים החיצוניים המרים ביותר. הם עמדו בקשר ההדוק ביותר עם היהודים, לא היססו לקיים אתם את המגע האינטימי ביותר, ואנשי הכתות האלה, שחכמינו קראו להם "מינים" לא החמיצו הזדמנות לעשות נפשות לתורת השקר שלהם. לכן היו שומרי האמונה של ישראל, הסנהדרין, שבמסורת שלנו נקראים "עיני העדה" (במדבר טו כד), חייבים לעשות הכל כדי ליצור חומת ברזל בין המינים ובין היהודים האמיתיים. זה נעשה על ידי "ברכת המינים" בתפילה היומיומית. זו היתה אמורה להביא לתודעתו של כל יהודי כמה מסוכנת פעילותם של "יהודים-כביכול" אלה וכיצד יש להישמר מהם אפילו יותר מאשר מעובדי האלילים.

כבר הערנו על כך, כי רבן גמליאל הורה להחליף את הברכה הישנה שכנראה היתה נגד המתיוונים, בברכה נגד המינים. כבר אין אפשרות לברר בביטחון את נוסח הברכה הישנה נגד המינים. מפחד הנוצרים וכן על ידי הצנזורה היא שונתה באופן משמעותי. לפי הנוסח המופיע ברוב סידורי התפילה שלפנינו אין שום אזכור של המינים. לפי התעודות העתיקות ביותר שאסף בער בסידור "עבודת ישראל" שלו היה נוסח הברכה כך: "ולמשומדים אל תהי תקוה²⁶ וכל המינים כרגע יאבדו, וכל אויבי עמך מהרה יכרתו ומלכות זדון מהרה תעקר ותשבר ותכניע כל אויבינו במהרה בימינו בא"י שובר אויבים ומכניע זדים".

כל הברכה הזאת, מלבד התוספת "וכל המינים כרגע יאבדו" התאימה גם לתקופת המתיוונים והרדיפות הסוריות, שבה נוצרה לדעתנו ברכה זו לראשונה.

הברכה השיגה את מטרתה המכוונת, כי השפעת המינים על היהדות נשברה לחלוטין בהמשך. הכתות נפרדו מן היהדות לגמרי, ונטמעו בנצרות.

26 בקטעי גניזה נוסף כאן: "ומלכות זדון מהרה תעקר, והנוצרים והמינים...".
 וראה: Yaakov Y. Teppler, Birkat haMinim: Jews and Christians in conflict in the ancient world, translated by Susan Weingarten, Tübingen : Mohr Siebeck, c2007

האלילית, שהתקפותיה היו פחות מסוכנות ליהדות, מאחר שבאו מן החוץ. המעצמה שכבשה בהדרגה עולם שלם מצאו ביהדות הנאמנה מתנגד שאין להתגבר עליו, אף על פי שכל הנשק שבידיו לא היה אלא התפילה.

ברכת את צמח דוד

מעניין ביותר הוא יחס הברכה "את צמח דוד" לשמונה עשרה. נראה, כי התוספתא והירושלמי אינם מכירים ברכה מיוחדת בשמונה עשרה לשלום בית דוד. אנחנו נוהגים באמת בהתאם לקטע בתוספתא שכבר הזכרנו למעלה "כולל של דוד בברכת ירושלים" ואומרים בברכה זו "וכסא דוד לתוכה תכין". לפי הירושלמי (ברכות פ"ד ה"ה ור"ה פ"ד ה"ו), מדרש שמואל רבנא (כו) ומדרש ויכולו (מובא ברוקח שכו) מסתיימת הברכה "ולירושלים" במלים "אלוקי דוד ובונה ירושלים". אולם התוספתא אומרת, שאפשר לברך ברכה מיוחדת בשביל דוד: "אם אמר אלו לעצמן ואלו לעצמן יצא". אבל לא נהגו לפי רשות זו, כשם שלא חיברו ברכת המינים והפושעים וברכת הגרים והזקנים, אף שנתנה התוספתא רשות.

בדעת הירושלמי (ברכות פ"ד ה"ג, עי"ש) נראה כי רק עם ברכת המינים היו שמונה עשרה ברכות בתפילה, בלעדיה היו רק שבע עשרה. אמנם בגירסה שלפנינו אין הדבר ברור, אבל הגר"א ב"שנות אליהו" (לברכות פ"ד מ"ג) מגיה ומפרש אותו שיתאים לדעה זו²⁷. גם בראשית רבה (מט ח) מעיד על העדר הברכה "את צמח דוד" כי הוא אומר ש"שמע קולנו" היא הברכה החמש עשרה²⁸. גם הפייטנים הקדומים לא הכירו את הברכה "את צמח דוד". למשל רבי אליעזר הקליר חיבר פיוט לכל אחת מברכות השמונה עשרה לפורים ולתשעה באב, ואין למצוא שם דבר לברכה "את

27 בירו' מפורש ש-י"ח ברכות מלבד ברכת המינים, אלא שהגר"א הגיה, ולכאורה שם אינו מוכרח, אבל כיון שהוא מנהג א"י המבואר בכמה מקומות, וגם בירושלמי תענית פ"ב ה"ב בברכת הבינינו אין קיצור לברכת את צמח דוד. ע"כ להגיה, או שנאמר שהדברים בירושלמי ברכות באו מחכמי בבל והביאום לשיטתם. ועי' ירו' ר"ה בתפילה הוא אומר וכו', לעומת פסחים קיז: דצלותא מצמיח קרן וכו', ומדרש שמואל (באבער) כו ג.

28 אין הכרח גמור, שכן אפשר שהמדרש מסביר את טעם התקנה הראשונה, לפני